

FATABUREN 1998

KÄNN DIG
SJÄLV

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEET

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK FATABUREN 1998

Fataburen 1998

ISBN 91 7108 428 2 ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör *Ingrid Bergman*

Grafisk form *Linn Fleisher*

Omslag *Collage av fotografier ur boken*

Foto om intet annat anges *Sören Hallgren, Nordiska museet*

Tryckt hos MediaPrint, Uddevalla AB 1997

ÖRHÄNGEN

Kersti Holmquist

"ABBEDISSANS ÖRHÄNGEN"

Att de är så ovanliga och märkliga hade man inte kunnat tro – örhängena i det Leuhusenska lösörefideikommisset.

De är av guld med orientaliska pärlor (en pärla senare ersatt) och med lockknopp samt lockrand och blomliknande ornament i blå, svart, grön och vit emalj. De har formen av en strut med ett kupigt uppfällbart lock i filigran. Hängkedjorna av ankartyp är hopfästade med en ögla upptill. Inuti sitter en platta med hål för tre miniatyrredskap samt en stålsax av ullsaxkaraktär. Enligt uppgift från 1825 har en kniv och en gaffel av stål försvunnit. Föremålen är endast 2,2 resp. 2,3 cm höga, med hängkedjorna 3,3 cm. De väger tillsammans 2,17 gram.

Örhängena skulle enligt protokoll i Svea hovrätt av den 6 december 1793 ingå i ett fideikommiss inom den friherrliga släkten Leuhusen. Instiftare var Carl Anders Leuhusen till Säby i Uppland, född 1724, kansliråd m.m., död 1795. I en skrivelse daterad den 16 september 1790 uppger han att de tillsammans med bl.a. ett radband och en guldkedja "i forntiden tillhört

Örhängena ur det Leuhusenska lösörefideikommisset. De är av guld med pärlor och emaljornamentik. Inuti förvaras en miniatyrsax av stål. Totalhöjd 3,3 cm. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

Välborna Jungfru Anna Reinholdts-dotter Leuhusen, Abbedissa i St Clara Kloster”. Anna Reinholdsdotter omtalas 1508 som abbedissa i Klara kloster i Stockholm. Efter klostrets nedläggning omkring 1530 levde hon i Stockholm och dog efter 1550. Hon tillhörde där de högsta borgerliga kretsarna.

Guldkedjan och radbandet tillhör numera Statens Historiska Museum i Stockholm. Örhängena förvärvades, efter fideikommissets upplösning, av Nordiska museet på Bukowskiauktion våren 1996. Guldkedjan har utförligt behandlats av Aron Andersson i Fornvännen 1958. Han anser att traditionsuppgiften om den ursprungliga ägarinnan till kedjan är trovärdig. Vad beträffar örhängena är saken mer komplicerad.

Uppgifter om 1500-talsörhängen förekommer inte ofta i smyckelitteraturen. Modefrisyren som täcker öronen, den höga pipkragen eller den döljande huvudbonaden gör det inte särskilt relevant att bära örhängen vid denna tid. På kvinnliga 1500-talsporträtt förekommer de dock ibland. Drottning Elizabeth av England (1533–1603) bär droppformade pärlörhängen på några porträtt från 1570- och 1590-talen. När de förekommer är det alltid fråga om europeisk överklass.

Detaljer visande locket med dess filigranarbete; en sax placerad invändigt samt en sax i helbild. Foto Mats Landin.

Örringar och örhängen förekommer också som manligt smycke på franska och danska kungaporträtt från 1500-talet. Detta mode emanerar troligen från spanska hovet. Ett även internationellt intressant exempel är porträttet av den unge svenske greven Nils Sture, mördad som 23-åring 1567 i Uppsala av Erik XIV. I hans vänstra öra sitter ett örhänge med en guldinfattad röd sten (rubin?) och en hängpärla.

Bevarade europeiska smycken med beteckningen örhängen från 1500-tal och tidigt 1600-tal är mycket sällsynta. Ett exempel förvaras i familjen Lobkowics samling i 1500-talsslottet Nelahozeves i Tjeckien. Örhängen i form av små runda, troligen italienska behållare med förgyllda ornament skall, fyllda med parfym, ha burits av Polyxena von Pernstein vid hennes bröllop 1595.

Den stora samlingen av lätta, okonventionella guldsmycken, som ingår i Cheapsidefyndet i London härrör troligen från en juvelerarverkstad. Den har daterats till 1600–1640 och innehåller även hängsmycken (pendants) i par av vilka åtminstone två genombrutna pärlbesatta hängen antas vara örhängen.

Dessa örhängen har, som beskrivningarna anger, ingen som helst formmässig likhet med de Leuhusenska, även om de tillhör samma lätta, genombrutna genre. Däremot kan man finna liknande strutformade behållare, avsedda för andra ändamål. I Kunstgewerbemuseum i Köln finns exempelvis ett hängsmycke (Anhänger) med plats invändigt för sysaker i miniatyr, höjd 7,4 cm, attribuerat till sent spanskt 1500-tal. Enligt Kölnerkatalogen finns det en likhet med två guldhyllor från 1595, avsedda att fästas som prydnader på bandavslutningar. Etuier med samma strutliknande form, för nålar och fingerborg, är avbildade 1562 av guldsmeden och ornamentstickaren Erasmus Hornick i Nürnberg. Ornamentiken visar dock en mer markerad renässanskaraktär än de Leuhusenska smyckena.

Förfrågningar om motsvarigheter till de Leuhusenska smyckena, ställda till ett tjugotal europeiska och amerikanska museer med stora smyckesamlingar, har givit ett negativt resultat. Liknande örhängen är inte kända. Flera ifrågasätter också, om

Greve Nils Sture (1544–1567)
som i vänster öra bär ett örhänge.
Oljemålning, 112x93,5 cm. Statens
Porträttsamling, Foto Statens
konstmuseer.

det verkligen kan vara fråga om örhängen. Berlocker fästa i bäl-
tets hängkedjor anses vara mera troligt.

För övrigt visar ju den kvinnliga modedräkten och hårupp-
sättningen under 1500-talets senare och 1600-talets förra hälft,
enligt porträtten, en uppsjö av varierande smycken. Det före-
kommer till och med fingerringar i håret.

En kollega vid Österreichisches Museum für Angewandte
Kunst i Wien gav slutligen en ledtråd. Hon hänvisade till ett
arbete med den talande titeln Glanzvolles Elend. Det handlar

om hertiginnan Jacobe von Jülick-Kleve-Berg, 1558–1597, född markgrevinna av Baden. Inblandad i de hårda politiska konflikterna, främst beroende på motsättningar mellan protestanter och katoliker i tyska furstendömen, fängslades hon för att ställas inför rätta för förment äktenskapsbrott och dog, miss-tänkt plötsligt, 1597. Innan dess hade emellertid inventarier över hennes egendom upprättats. I smyckeinventariet från 1593 räknas en förvånande mängd smycken upp. Antalet örhängen, ett hundratal, är inte minst sensationellt. Enligt beskrivningarna uppvisar de en häpnadsväckande, fantasirik variation av motiv: djur som lejon, björnar, hästar, kameler, åsnor, apor, papegojor, pelikaner, duvor, fiskar, möss och råttor; vidare t.ex. musikinstrument, jakthorn, drakar och sfinxer. Vid genomgång av in-

Örhängen av silver med små rosenstenar och taffelslipade guld-
infattade smaragder. Troligen från
1750–1760-talen. Höjd 5 cm. Foto
Mats Landin.

ventariet faller tanken i vissa fall på bevarade hängsmycken från samma period.

I förteckningen över örhängen är nummer 43 av särskild vikt i detta sammanhang. Där står: "Ein par ohrngehäng, 2 fuetralen mit allerlay instrumenten."

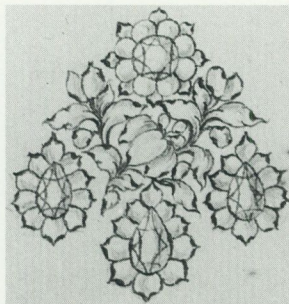
Det finns alltså bevis för att smycken av denna typ har varit örhängen vilket ytterligare stärker traditionsuppgifterna från 1793 inom familjen Leuhusen. Om örhängena har tillhört abbedissan Anna Reinholdsdotter är dock osäkert. Hertig Johans (III) och Katarina Jagellonicas rikhaltiga smyckeinventarium från 1563 tar exempelvis inte upp några örhängen. De Leuhusenska örhängena kan ha förvärvats i ett senare släktled. En trolig datering är 1500-talets senare decennier. Den undersökning som hittills har utförts visar emellertid att Nordiska museet har gjort ett viktigt förvärv och ett betydelsefullt tillägg till sin smycksamling.

Nordiska museets smyckesamlingar innehåller även en stor grupp örhängen från 1700-, 1800- och 1900-talen som visar modetendenser och stilutveckling under dessa tidsperioder. Här följer ett litet urval.

GIRANDOLER, 1700-TALETS FAVORITSMYCKEN

Under 1600-talet blev de stora droppformade pärlörhängena alltmer populära. Redan på 1660-talet kom emellertid de första förlagorna till de örhängen som skulle bli 1700-talets stora mode. Juveleraren Gilles Légaré med verkstad i Louvren i Paris gav 1663 ut graverade förlagor till tätt ädelstensbesatta girandoler med tre eller fem hängen, även kallade pendeloquer. Girandolerna (av franskans girandole) behöll sin form men förändrades stilmässigt under 1700-talets lopp. Man kan se skillnaden mellan smaragdörhängena och bergkristallörhänget, bilderna s. 174 och 176. Smaragdörhängena representerar rokokon med sina spröda kvistornament. De är av silver men med slutna fattningar av guld för att förstärka den gröna färgen. Bergkristallörhänget har en fastare, mer klassicistisk form. Örnappen är ytterligare utvecklad med stenarna liggande tätt

Mästerstyckeritning till girandol, inlämnad till Stockholms guldsmedsämbete av juvelerargesällen Frants Wilhelm Måg (som mästare Frans Wilhelmsson). Ritningen "gil-lades" den 16 oktober 1767. Pennteckning i grått. Nationalmuseum. Foto Hans Thorwid, Nationalmuseum.

intill varandra i s.k. pavé utan skiljande infattningar. Bergkristallerna används ofta i stället för de dyrbara diamanterna. Slipade glasstenar förekommer också. Samtliga stenar är emellertid silverfolierade för att öka ljuseffekten.

Som ett belägg för girandolernas popularitet kan noteras att de utgjorde ett vanligt mästerstycke för juvelerargesällerna i Stockholm under 1760–1780-talen. De avbildade mästerstyckeritningarna har lämnats in till Stockholms guldsmedsämbete för godkännande av Frans Wilhelmsson (Måg) 1767 och Carl Herman Bartels 1786.

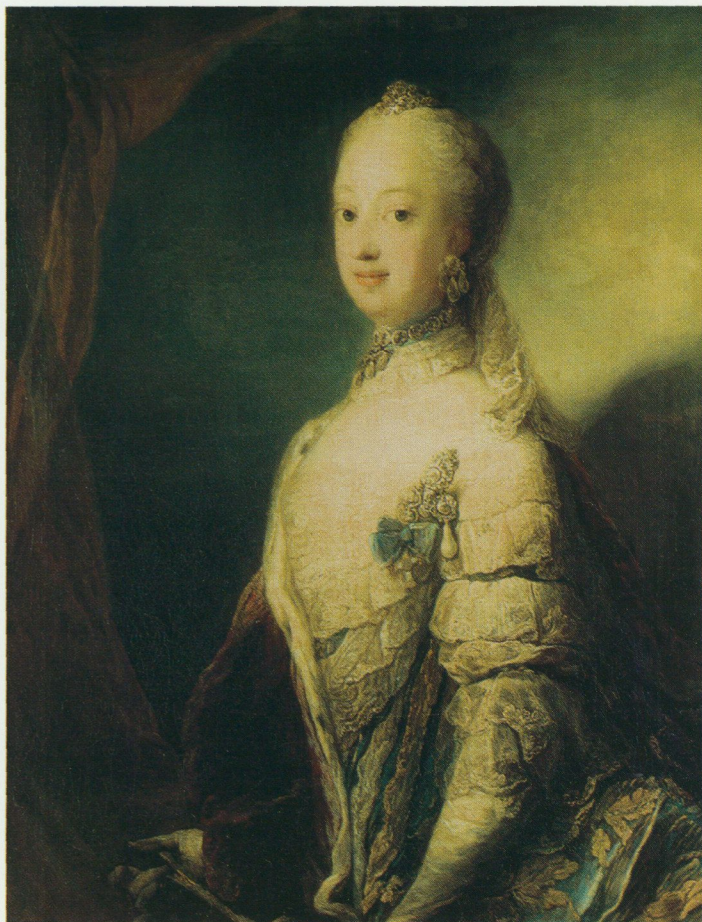
Det finns många 1700-talsporträtt av kungligheter och andra damer som bär girandoler, bl.a. Carl Gustaf Pilos skimrande porträtt från 1765 av den danska prinsessan Sofia Magdalena, blivande gemål till kronprins Gustav (III). Prinsessan medförde till Sverige inför förmålningen 1766 bland andra smycken ett par stora briljantörhängen. Det kan vara de som hon bär på porträttet (s. 178). När hon landsteg i Helsingborg den 10 oktober 1766 bar hon ett par örhängen, i annat sammanhang omnämnda som "girandoler", med sex pendeloquer och 46 briljanter. De var utförda i Haag i Holland och skulle ingå i de svenska kronjuvelerna.

1800-TALET'S EXPANSION OCH VARIATIONSRIKEDOM

Vid sidan av de överdådiga ädelstensgarnityr, där örhängen oundgängligen ingick, som skapades för Europas kejserliga och kungliga hov, utfördes också en stor mängd smycken i en annan stil för en växande borgerlig kundkrets. Under empiren tillverkades framför allt örhängen och halssmycken, som var helt i samklang med det skira, tunna klänningsmodet. Ett par guldöringar från 1805 får representera typen (s. 179). De är helt plana och utförda i filigran à jour, vilket ger en adekvat genomlysningseffekt. Ornamenten på den halvmåneformade nedre delen är endast glesa, tunna blad och en förgätmigej i ljusblå emalj. Ljusblå, vit och mörkblå emalj var viktiga inslag i empirens smyckekonst.

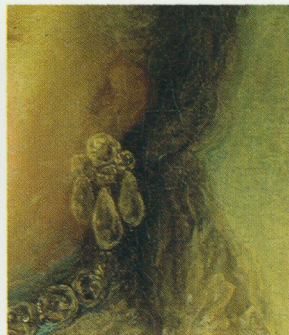
Smycken av svartfärgat gjutjärn i genombrutet mönster var

Örhänge av silver med fasettslipade bergkristaller. Ett av ett par. Troligen 1770-talet. Höjd 4,6 cm. Foto Mats Landin.

populära under 1800-talets första hälft. Produktionen var framför allt stor i Tyskland där den mest kände tillverkaren hette Johann Conrad Geiss, verksam i Berlin 1806–1846. De avbildade örhängena ingår i ett garnityr, som bl.a. också består av armband i par, signerade på låsets undersida GEISS A BERLIN. Garnityret är utfört i nygotik och kan dateras till 1820–1830.

Örhängen och örringar av guld hörde till de mest frekventa smyckena under 1800-talet vid sidan av ringar, broscher och

Den danska prinsessan Sofia Magdalena, sedermera drottning av Sverige. Prinsessan bär girandoler. Oljemålning 1765 av Carl Gustaf Pilo, 92x70 cm. Nationalmuseum. Foto Bodil Karlsson, Statens Konstmuseer.

Mästerstyckeritning till ett par girandoler; inlämnad till Stockholms guldsmedsämbede av juvelerargesällen Carl Herman Bartels, "gilladt" den 2 december 1786. Blyerts. Nationalmuseum. Foto Hans Thorwid.

Örhängen av guld i filigran med förgätmigejornament i emalj, stämplade av Carl Mårten Arell, Stockholm 1805. Diam. 4,5 cm. Foto Mats Landin.

Örhängen i svartfärgat gjutjärn med genombrutet mönster i nygotik och fästanordning i guld. J.C. Geiss, Berlin, ca 1820–1830. Höjd 5,6 cm. Foto Mats Landin.

halskedjor. Produktionen ökade, vilket man bl.a. kan se av arbetsböckerna, förda av guldsmederna i Göteborg. År 1800 lät de haltkontrollera ca 230 guldörhängen och -ringar. Antalet var 1860 ca 925.

Örhängena, som ofta kombinerades med en brosch i samma utförande, var i allmänhet tämligen långa och droppformade och, om de var helt i guld, med ett pålött blomornament i låg relief på den plana ytan. Vid 1800-talets mitt tenderar de att bli mer "dramatiska" genom att de utformas med ornamenten i hög relief.

Enkla örringar av guld var dock den mest tidlösa formen för öronutsmyckning. De bars av såväl kvinnor som män. De har också varit mer socialt spridda. Vid 1800-talets mitt uppträdde kreolerna som finns i guldsmedshandeln än idag. Benämningen används i Sverige på en örring bestående av en halvmånformad rund ten, som sluts samman upptill av en fästmekanism (s. 181). Kreolerna liksom andra örringar var inte bara en prydnad. De ansågs också fungera som amuletter och som medel mot exempelvis gikt, dövhet, tandvärk och huvudvärk.

Inom manssfären är det främst sjömän och fiskare som har burit örringar. De sades bl.a. skärpa synen och skydda mot drunkning. Bruket emanerar troligen från 1500-talets hovmode. På porträtt av officerare som deltog i trettioåriga kriget kan man se örringar. Även senare förekommer porträtt av officerare och ämbetsmän med örringar. Nordiska museet sände 1944 ut en frågelista med önskan om uppgifter beträffande bruket av örhängen (Nm 126). Den norska forskaren Lily Weiser-Aall har i ett arbete från 1957 behandlat och systematiserat de 174 svaren. Det framgår att svenska män i stort sett upphörde med örringar omkring 1900. Numera är bruket ganska allmänt, framför allt hos ynglingar och yngre män. Örringar har burits och bärs av män både i par och enstaka. Det är emellertid omöjligt att avgöra vilket, när studieobjektet är ett äldre porträtt som endast visar ett öra, vilket är det vanligaste.

Örhängen av guld med mittpärla, oval ram med fastlödda blomornament mot öppen bakgrund, tre kläppar. Stämplade av Carl Johan Grönwall, Stockholm 1872. Ingår i garnityr med brosch. Höjd 2,4 cm. Foto Mats Landin.

Örhängen av pressat guld med pålödda växtornament och kläpp, stämplade av Jakob Engelberth Torsk, Stockholm 1844. Ingår i garnityr med brosch. Höjd 6,5 cm.

Kreoler av guld, stämplade av Swen Johansson, Karlskrona, verksam 1863–1885. Höjd 2,4 cm.

Foto Mats Landin.

ART DÉCO – FUNKTIONALISM

Ett mer karakteristiskt exempel på nydanande modernistiska örhängen än Wiwen Nilssons kan knappast tänkas. Wiwen Nilsson, guldsmedssoenen från Lund och verksam 1927–1974, visade redan på Stockholmsutställningen 1930 smycken av den art som örhängena, bilden nedan, representerar med omsorgsfullt proportionsberäknade stenar av onyx och bergkristall infattade i mattslipat silver. Idén med geometriska ornament på smycken var inte ny. De tillämpades i 1920-talets art déco-smycken av de stora parisiska juvelerarfirmorna, Boucheron, Cartier, Fouquet och andra. Kombinationen onyx eller svart emalj tillsammans med vita stenar förekommer. Men i dessa smycken består det ”vita fältet” av små tätsittande gnistrande diamanter, vilket ger en annan, mer splittrad effekt än Wiwen Nilssons hela, fasettslipade bergkristaller.

Hans smycken är de första funktionalistiska i Sverige. Enligt vad han själv meddelat hade han inte råd att arbeta med dyrbara stenar utan specialbeställde brasilianska bergkristaller som slipades i Europa enligt hans önskemål, d.v.s. stora fasettslipade kvadratiske eller rektangulära stenar.

Örhängen av silver, bergkristall och onyx, stämplade av Wiwen Nilsson, Lund, 1940. Örhängena ingår i en samling bestående av hängsmycke med halskedja, ring, brosch och armband, stämplade 1938–1943. Höjd 3,7 cm. Foto Mats Landin.

KONSTNÄRSINSPIRERAT 1980-TAL

Med den aftonklänning från 1988 som Nordiska museet med sina Vänners hjälp lyckades förvärva från modehuset Yves Saint Laurent i Paris, följde också tillhörande örhängen och skor. De ovanligt stora örhängena har formen av flygande fåglar. Hela ytan är täckt med små glittrande, förgyllda pärlor. Örhängena stämmer samman med de mörkrosa sidenapplikationerna i form av fåglar på klänningens gula kjol. Yves Saint Laurent har inspirerats av olika konstnärer som Ingrid Bergman påvisar i Fataburen 1994. Hans kollektion från 1988 var påverkad av Georges Braques konst, framför allt av hans fågelmotiv. Örhängena fästes med clips men ger ändå ett intryck av rörelse med fågelhuvudena som sträcker sig fram över ansiktet. De är en exklusivitet – men en exklusivitet som är en del av en tidsbestämd helhet och som sådan av vikt för Nordiska museet.

Örhängen i form av fåglar: Ytan täckt av förgyllda "pärlor". Accessorier till aftonklänning av Yves Saint Laurent, Paris, 1988. Foto Mats Landin, Nordiska museet.